

Je li prosvjetiteljstvo definitivno stvar prošlosti?

Lino Veljak

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Pod prosvjetiteljstvom se podrazumijeva razdoblje u europskoj (donekle i sjevernoameričkoj) kulturnoj i duhovnoj povijesti koje obuhvaća XVII. i XVIII. stoljeće (ili, prema drugim periodizacijama i tumačenjima, kraj XVII. i cijelo XVIII. stoljeće ili čak isključivo XVIII. stoljeće)¹, a može se definirati kao intelektualni i duhovni pokret u spomenutom razdoblju, temeljna značajka kojega je povjerenje u razum i u spoznatljivost svih prirodnih i društvenih pojava. To je razdoblje determinirano pokretom koji je – kako to precizira jedna od standardnih definicija² – utemeljen na htijenju da se ljudske stvari upravljaju u skladu s razumom, a ne u skladu s religijom, praznovjermem ili objavom, te obilježen snažnom vjerom u moć ljudskoga uma (koji se načelno i ne razlikuje od primijenjenoga zdravoga razuma) da mijenja društvo i da individue oslobodi od okova tradicije i od ograničenja što ih nameće samovoljan autoritet. Oblikuje se svjetonazor, koji legitimirajuću ulogu religije i tradicije nadomješta ekvivalentnom funkcijom znanosti. Riječ je o novovjekovnoj kvantificirajućoj

¹ Usp. npr. Ernst Cassirer, *Die Philosophie der Aufklärung*, J. C. B. Mohr, Tübingen 1932; Béatrice Didier, *Le Siècle des Lumières*, MA Éditions, Paris 1987; Ulrich Im Hof, *Das Europa der Aufklärung*, C. H. Beck, München 1995; Werner Schneiders (ur.), *Lexikon der Aufklärung: Deutschland und Europa*, C. H. Beck, München 2001; Paul Hyland, Olga Gomez, Francesca Greensides (ur.), *The Enlightenment: a Sourcebook and Reader*, Routledge, London–New York 2003; Yvon Belaval, *Qu'est-ce que les Lumières?*, Éditions Garnier Frères, Paris 1978; Pierre-Yves Beaurepaire, *L'Europe au siècle des Lumières*, Ellipses, Paris 2011; Ehrhard Bahr (ur.), *Was ist Aufklärung? Thesen und Definitionen*, Reclam, Stuttgart 1974., te Harvey Chisick, *Historical Dictionary of the Enlightenment*, Scarecrow Press, Lanham 2005. Usp. također i – veoma pouzdan i korektan – pregled filozofije prosvjetiteljstva, ograničen, doduše, na središnju zemlju u kojoj se ta filozofija razvijala: Danilo Pejović, *Francuska prosvjetiteljska filozofija i odabrani tekstovi filozofa*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1978. U pogledu britanske filozofije u razdoblju prosvjetiteljstva usp. Gajo Petrović, *Engleska empiristička filozofija i odabrani tekstovi filozofa*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1979.

² Usp. Dorinda Outram, *The Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, str. 3. Toj bi definiciji – uz njezino navođenje religije, praznovjerja i objave – svakako valjalo dodati i pojam tradicije.

prirodnoj (u prvom redu fizikalnoj) znanosti, dakle onoj vrsti znanosti koja se inicijalno oblikuje i afirmira upravo u tom razdoblju ranoga novovjekovlja.

U povijesti filozofije prosvjetiteljstvo se razlikuje od racionalizma (te komplementarnoga mu empirizma), iako je prosvjetiteljstvo utemeljeno upravo na racionalizmu i empirizmu koji predstavljaju dva lika novovjekovne filozofije, bitno obilježena svojim utemeljiteljima, Renéom Descartesom i Francisom Baconom. U tom smislu i racionalizam i empirizam, kao filozofijske orijentacije, spadaju u korpus prosvjetiteljstva kao intelektualnoga i duhovnoga pokreta ranoga i srednjega novovjekovlja. Imamo posla dakle s jednim užim, filozofijski konotiranim³, te jednim širim, općekulturnim i duhovno-idejno (pa, bez daljnega, utoliko i svjetonazorno) konotiranim pojmom prosvjetiteljstva, a za ovaj drugi se kao istoznačnica često koristi termin *doxa razuma*. Nasuprot prijašnjoj teocentričnoj slici svijeta (kakvu na tragu starijih inačica monoteistički profiliranih tipova mišljenja jednoznačno zastupa skolastička metafizika)⁴ i još drevnijoj kozmocentričkoj slici svijeta (koja predstavlja bitno obilježje najstarije filozofije Zapada, ponajprije one predsokratovske, a tu će sliku svijeta reafirmirati renesansna filozofija, posebice filozofija prirode)⁵, u središte – u odlučnoj mjeri antropocentrizmom obilježene – prosvjetiteljske slike svijeta dolazi čovjek sa svojim duhovnim i tjelesnim moćima, i to ne tek kao generičko biće (kao pripadnik ljudskoga roda), već ponajprije kao individua, razumno, svjesno i samo-

³ Granica između ova dva značenja pojma prosvjetiteljstvo nedvojbeno je difuzna, što uvjerljivo može pokazati već i površan uvid u imena koja povjesničari filozofije i drugi istraživači stavljaju u prvi plan. Tako se u standardnom pregledu povijesti novovjekovne filozofije Karla Vorländera navode imena 26 najistaknutijih prosvjetiteljskih filozofa: od Britanaca Locke, Cherbury, Toland, Collins, Shaftesbury, Hutcheson, Butler, Mandeville, Berkeley i Hume, od Francuza Bayle, Montesquieu, Voltaire, D'Alembert, Diderot, Holbach, Helvétius, Rousseau i Condorcet, te od Nijemaca Pufendorf, Tschirnhaus, Thomasius, Wolff, Euler, Lambert i Tetens (usp. Karl Vorländer, *Philosophie der Neuzeit. Die Aufklärung: Geschichte der Philosophie*, V, Rowohlt, München 1967). Prema jednoj britanskoj interpretaciji ključnim se misliocima prosvjetiteljstva imaju smatrati: Locke, Montesquieu, Newton, Raynal, Rousseau, Turgot i Voltaire (usp. <http://europeanhistory.about.com/od/theenlightenment/tp/enlightenmentthinkers.01.htm>, pristupljeno u srpnju 2014.). Spomenimo još jedan izvor: talijanska enciklopedija *Treccani* će ovim (i još ponekim) imenima dodati i talijanske prosvjetitelje Genovesija, Verrija i Beccariju (usp. [http://www.treccani.it/enciclopedia/illuminismo_\(Dizionario_di_filosofia\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/illuminismo_(Dizionario_di_filosofia)), pristupljeno u srpnju 2014.). Iz svega proizlazi zaključak da se prema nekim klasifikatorima (ako ne i prema većini njih) empirizam, počevši od Lockea, ima smatrati integralnim (a ne tek utemeljujućim) elementom prosvjetiteljske filozofije, te da to podjednako važi i za kasni racionalizam, posebno onaj koji se razvio u njemačkim zemljama.

⁴ Usp. Étienne Gilson, *La Philosophie au Moyen Âge*, Payot, Paris 1944.

⁵ Nužno je ipak napomenuti da se u razdoblju renesanse snažno probija i antropocentrička slika svijeta, koja je u nekim aspektima bitno nadmoćna iz antike preuzetom kozmocentrizmu. Usp. Zdenek Novotny, *Anthropozentrismus in der Europäischen Philosophie*, Verlag der action, Frankfurt/M. 2008., kao i Paul Richard Blum, *Philosophieren in der Renaissance*, Kohlhammer, Stuttgart 2004. Ako se ta dimenzija ima u vidu, antropocentrička orijentacija prosvjetiteljstva neće predstavljati nekakav apsolutan novum, nego tek radikalizaciju jedne u renesansi snažno afirmirane tendencije.

svjesno biće, pri čemu se posebno ističe individualna odgovornost, oslobođenje od maloljetništva, odnosno, kantovski rečeno, »samoskrivljene nezrelosti«⁶.

Na nastanak prosvjetiteljstva znatno utječu i Spinoza, svojom panteističkom koncepcijom svijeta, i Leibniz (čiji je traktat *O mudrosti*, prema Ernstu Cassireru, skica prosvjetiteljskoga programa)⁷, ali je pojava prosvjetiteljstva posve nezamisliva bez empirističkoga ozračja, kakvo je vladalo u Engleskoj potkraj XVII. stoljeća, pri čemu se ključnim prilogom ima smatrati Newtonovo objedinjavanje Baconova empirizma s Descartesovim racionalističkim aksiomatskim pristupom. Newtonova ideja univerzalnih zakona, koji reguliraju prirodu i svemir (teorija gravitacije), dobila je svoj odjek i u društvenoj misli (pretpostavka uređenoga svijeta koji čovjek može protumačiti). Prosvjetiteljske su ideje potom iz Engleske prenesene u Francusku, pri čemu su presudni bili tekstovi Montesquieua (*O duhu zakona*) i Voltairea (*Filozofska pisma*), a iz Francuske su se proširile diljem Europe. Ipak, vrhunac je prosvjetiteljstvo doseglo upravo u Francuskoj u XVIII. stoljeću, kad su francuski jezik, duh, ukus i običaji postali modelima za Europu u cjelini.

Prosvjetiteljstvo – i u užem, ali i u širem značenju pojma – podvrgava kritici sve dotadašnje metafizičke sustave i sve opstojeće dogme (uključujući posebice dogme objavljene religije), dovodeći ih pred sudište uma, zapravo najčešće pred sudište razuma (dapače, nerijetko upravo zdravoga razuma). Kada se međutim to nedvojbeno i očigledno obilježje prosvjetiteljstva u užem (dakle filozofijskom) značenju riječi dovede u kontekst povijesti filozofije, ustanovit ćemo da tu nema ničega novoga. Filozofija se kao filozofija rađa upravo iz htijenja da se ni jedno vladajuće uvjerenje ne prihvati kao neosporna istina samo zato što je potkrijepljeno autoritetom tradicije, općevažnim mnijenjem otaca ili suglasnošću zajednice, zasnovanom na zdravom razumu. To je slučaj s Talesom i drugim najdrevnijim filozofima, naime sa svima onima koji zaslužuju to ime, odnosno s onima koji su odoljeli iskušenjima redukcije filozofije na sofistiku i izbjegli epigonskim zamkama kakve nudi lijenost mišljenja; to važi za sve ljubitelje mudrosti, od prvih koraka filozofije na Zapadu pa sve do Descartesove metodičke skepse i Baconove kritike idola (te se nastavlja u filozofskoj praksi do naših dana). Nema filozofije bez kritičkoga mišljenja. Dapače, u mjeri u kojoj se *ratio* u znatnom dijelu filozofije prosvjetiteljstva reducira na zdrav razum (*common sense*), evidentira se pad mišljenja ispod dosegnute minimalne razine umnosti: zdra-

⁶ U tom će smislu Kant, mislilac koji na eminentan način predstavlja vrhunac (a ujedno i dovršenje te nadmašivanje) prosvjetiteljstva, u svojem glasovitom spisu *Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo*, objavljenom 1784., definirati prosvjetiteljstvo kao čovjekov izlazak iz samoskrivljene nezrelosti, nezrelosti koja je prije svega čovjekova nesposobnost samostalnoga korištenja vlastitoga razuma (usp. Immanuel Kant, »Beantwortung der Frage Was ist Aufklärung«, u: *Gesammelte Schriften*, Bd. VIII: *Abhandlungen nach 1781*, G. Reimer, Berlin 1923, str. 35).

⁷ Usp. E. Cassirer, nav. djelo.

vorazumske predrasude (a time i uspostavljanje zdravoga razuma kao apsolutnoga kriterija razdvajanja istine od obmane) bile su od samoga početka predmetom filozofijske kritike, u jednakoj mjeri u kojoj su to bila vjerovanja svojstvena mitologiji i religiji. Ni prosvjetiteljska kritika objavljene (a nerijetko i svake) religije ne predstavlja neki novum u povijesti filozofije. Od predsokratovaca pa do početaka novovjekovlja uvijek je bilo filozofa koji su podvrgavali kritici etabrirane (i druge) vjerske istine, a bilo je i takvih koji su religiju odbacivali u cijelosti, zastupajući najrazličitije heterodoksne pozicije, od panteizma i deizma, preko agnosticizma, pa sve do ateizma.

Ipak, prosvjetiteljstvo se ne može označiti kao puki kontinuitet s filozofijskom tradicijom. Prosvjetiteljstvo kao istinski novum donosi širenje kritičkoga stava izvan elitnih krugova profesionalnih (ili stručnih) filozofa i drugih na filozofiju upućenih učenjaka. Po prvi put upravo filozofija (makar i u liku filozofije zdravoga razuma) postaje nositeljicom duha epohe. Zanimljiva je i za epohu prosvjetiteljstva karakteristična popularnost filozofije, pa je tako postalo poželjnim da se svatko kojemu je stalo do društvenoga ugleda nazove filozofom, a XVIII. je stoljeće sebe i razumijevalo »filozofskim stoljećem« (*siècle philosophique*).

Tako nešto nije zabilježeno u dotadašnjoj povijesti duha. Zahvativši svojom kritičnošću najšire krugove obrazovanoga svijeta, filozofija postaje i materijalnom moći, te nisu nikakva pretjerivanja kad se slom feudalnoga *ancien regimea* u Francuskoj izravno izvodi iz širine kojom su prevratničke ideje i duh kritičnosti u odnosu na sve etabrirano i staro zahvatile pismeni dio stanovništva, pa se tvrdi da je upravo prosvjetiteljstvo stvorilo pretpostavke za građansku revoluciju. Jednako važi i za američku revoluciju 1776⁸. Dapače, prva građanska revolucija, ona koja je prethodila i američkoj i francuskoj, a do koje je 1688. došlo u Engleskoj, također je kauzalno (premda, dakako, ne i monokauzalno) povezana s tendencijama koje su obilježavale duh ranoga prosvjetiteljstva⁹.

⁸ U relevantnoj se literaturi (usp. npr. Paul A. Rahe, *Republics Ancient and Modern: Classical Republicanism and American Revolution*, II, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1994) revolucija koja je urodila stvaranjem Sjedinjenih Američkih Država standardno vezuje uz utjecaj tzv. američkoga prosvjetiteljstva sa središtem u Philadelphiji, koje je bitno obilježeno konceptom prirodnoga prava te liberalnim i republikanskim idejama, pri čemu je od osobitog utjecaja Lockeovo djelo *Dvije rasprave o vladi*, ponajprije ideja prema kojoj su svi ljudi stvoreni jednako slobodnima te stoga vladavina zahtijeva suglasnost onih kojima se vlada (usp. Jeremy Waldron, *God, Locke, and Equality: Christian Foundations in Locke's Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2002., str. 136). Širi pregled utjecaja Lockeove praktičke filozofije na američka revolucionarna zbivanja daje Jerome Huyler (usp. *Locke in America: The Moral Philosophy of the Founding Era*, Kansas University Press, Lawrence 1995). No pojedini interpreti ukazuju i na utjecaj Rousseauovih koncepcija na stvaranje revolucionarne klime (usp. Charles W. Toth, *Liberte, Egalite, Fraternite: The American Revolution & The European Response*, Whitston, Troy, NY 1989., posebno str. 26).

⁹ Tako se, među ostalim, u Stanfordskoj enciklopediji filozofije uočava kako je Hobbesov *Levi-jatan*, koliko god to djelo bilo usmjereno protiv revolucionarnih i reformističkih tendencija u Engleskoj

No na socijalnom i političkom planu izravan se utjecaj prosvjetiteljstva (možda čak i još snažnije i još šire negoli u revolucionarnim vrenjima, a u svakom slučaju na povijesno važan način) očitovao u pojavi prosvijećenoga apsolutizma¹⁰. Monarsi koji su se nadahnjivali idejama prosvjetiteljstva (ponajprije idejom razuma kao instance koja treba regulirati odnose u državi i društvu) diljem su Europe (pa i u njezinim tada najnerazvijenijim dijelovima) odozgo nametali niz reformskih mjera koje, promatraju li se u cjelini, predstavljaju inicijalnu (ali duboku i dalekosežnu, u svakom slučaju ireverzibilnu) modernizaciju. Te mjere, u širokom rasponu od smanjivanja nepismenosti (tek tada, širenjem mreže obrazovnih ustanova, pismenost prestaje biti privilegijom uske elite), nametanja sadnje novih poljoprivrednih kultura (posebice krumpira) i propisivanja higijenskih mjera (koje se često provode prisilnim putem), pa do uvođenja vjerske tolerancije i elemenata sekularizacije, u bitnoj su mjeri zacrtale smjer razvitka suvremenoga svijeta. Upravo je prosvijećeni apsolutizam razgradio stari feudalni poredak, i to ne tek etatističkom centralizacijom (što je proces koji je stariji od pojave prosvjetiteljstva), već ponajprije time što su (bar neki) prosvijećeni monarsi bili uvjereni kako se njihova vlast ne temelji na božanskom pravu već na društvenom ugovoru, odakle proizlazi njihova dužnost racionalnoga upravljanja državom, pri čemu se vladar razumije kao najviši zastupnik umnoga državnoga poretka koji služi općoj volji (preuzeli su dakle jedan od fundamentalnih postulata praktičke filozofije svojstvene epohi prosvjetiteljstva).

Nedvojbeno je da je Voltaire, najistaknutiji predstavnik francuskoga prosvjetiteljstva u užem smislu riječi, svojim pogledima izravno utjecao na svojega dobroga prijatelja, prosvijećenoga pruskoga apsolutista Friedricha II¹¹. Voltaire je izravno utjecao i na rusku caricu Katarinu Veliku, koja se s njim dopisivala, jednako kao i

---

i koliko god afirmiralo apsolutnu moć političkoga suverena, oblikovanjem teorije društvenoga ugovora i utjelovljenjem prosvjetiteljske koncepcije odnosa individue spram države koji su u njemu sadržani, u bitnoj mjeri utjecalo na proces sekularizacije i racionalizacije na polju filozofije politike i društva (usp. <http://plato.stanford.edu/entries/enlightenment>, pristupljeno u srpnju 2014). Još izravnija veza može se pokazati između Lockeove *Prve rasprave o vladi* (1680), u kojoj se opovrgava Filmerova apologija božanski utemeljena kraljevskoga prava na vršenje apsolutne vlasti, i Slavne revolucije koja je slijedila nekoliko godina nakon objavljivanja ovoga spisa (usp. Mark Goldie, »Introduction«, u: *The Reception of Locke's Politics*, Pickering Chatto, London 1999., posebno str. xxii).

¹⁰ Usp. H. M. Scott (ur.), *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1990; Jean Meyer, *Le Despotisme éclairé*, PUF, Paris 1991, te Heinz Duchhardt, *Barock und Aufklärung*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 2007. Sām pojam skovao je 1847. godine Wilhelm Roscher, koji je prosvijećeni apsolutizam (što ga pripisuje vladarima poput Friedricha II.) razlikovao od konfesionalnoga apsolutizma Filipa II. i dvorskoga apsolutizma Luja XIV. (usp. Angela Borgstedt, *Das Zeitalter der Aufklärung*, WBG, Darmstadt, 2004, str. 21). O prosvjetiteljskoj praksi Luja XIV. usp. Rudolf zur Lippe, *Naturbeherrschung am Menschen. Geometrisierung des Menschen und Repräsentation des Privaten im französischen Absolutismus*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1974.

¹¹ Na Friedrichove prosvijećene reforme bitno su utjecale koncepcije Christiana Thomasiusa, na što se nadovezuju veoma značajni Voltaireovi poticaji (usp. Hans Joachim Schädlich, *Sire, ich eile*, Rowohlt, Reinbek 2012).

s Montesquieom te s talijanskim prosvjetiteljem Cesarom Beccarijom¹². Naravno, moglo bi se navoditi još niz primjera utjecaja prosvjetiteljskih ideja na oblikovanje prosvijećenoga apsolutizma i na njegovu modernizacijsku politiku.

Izravan utjecaj prosvjetiteljstva na procese modernizacije zbiva se na dva načina: s jedne strane kroz impulse što ih (izravno i neizravno) daju građanske revolucije u najrazvijenijim zemljama Zapada, a s druge strane posredstvom utjecaja prosvjetiteljskih ideja na modernizaciju (nerijetko, kao npr. u slučaju prosvijećenoga apsolutizma carice Marije Terezije i cara Josipa II. i na sekularizaciju) zemalja koje su u toj epohi bile lišene revolucionarnih vrenja. Pojednostavljeno, možemo reći da se modernizacija, koja je izravan plod prosvjetiteljstva, zbiva u revolucionarno-demokratskoj (i/ili liberalno-demokratskoj) i u autoritarnoj varijanti¹³. Objema je varijantama zajedničko vjerovanje u moć razuma i znanosti (koja se u ovom razdoblju intenzivno razvija, na početku ponajprije u području fizikalnih znanosti, te inicijalno započinje i primjena otkrivenih zakonitosti prirode za svrhe jačanja proizvodnih snaga), zajednička im je i vjera u neumitan i nezaustavljiv napredak čovječanstva utemeljen upravo na razumu i egzaktnim znanostima¹⁴. Razlikuju se međutim u pogledu pristupa racionalizaciji društvenih i političkih prilika i odnosa (pojednostavljeno: na djelu je opredjeljivanje između reformi odozgo i revolucije odozdo). U prvoj varijanti dominiraju ideje političkoga liberalizma, nerijetko kombiniranih i s republikanskim koncepcijama: to su ideje prirodnih i neotuđivih prava pojedinaca, tolerancije, jednakosti građana (još ne i građanki!)¹⁵, vladavine zakona, diobe politič-

¹² Usp. П. К. Борзаковский, *Императрица Екатерина Вторая Великая*, Panorama, Moskva 1991. Zanimljivo je međutim da Katarinina sklonost prosvjetiteljskim idejama nije u svojoj praktičnoj primjeni bila u neskladu s njezinim mjerama usmjerenima na dodatno jačanje feudalne vezanosti ruskoga seljaštva. O Montesquieuu usp. Domenico Felice (ur.), *Montesquieu e i suoi interpreti*, ETS, Pisa 2005. te Aljoša Mimica, *Pogled unazad. Montesque-Tokvil-Dirkem*, IK Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci–Novi Sad 1995., a o Beccariji usp. Rodolfo Mondolfo, *Cesare Beccaria*, Nuova Accademia Editrice, Milano 1960.

¹³ Ako bi takvo razlikovanje bilo opravdano, onda bi se iz autoritarne varijante prosvjetiteljskom filozofijom nadahnute pruske modernizacije mogla pratiti razvojna linija koja kulminira s Hitlerom, a iz aplikacije prosvjetiteljskih ideja u Rusiji koju je provodila carica Katarina izvesti ona razvojna linija koja će kulminirati Staljinovim modernizacijskim totalitarizmom XX. stoljeća i njegovom postmodernom varijacijom koju početkom XXI. stoljeća utjelovljuje Putin.

¹⁴ Usp. Lino Veljak, »Uspori i kriza ideje napretka«, *Helios*, 1(1998), br. 1., te »Znanost, tehnika, napredak«, *Filozofska istraživanja*, 23(2003), br. 88. Za širi pregled usp. Robert Nisbet, *History of the Idea of Progress*, Basic Books, New York 1980. te Frédéric Rouvillois, *L'invention du progrès 1680–1730*, CRNS Éditions, Paris 2010.

¹⁵ Doduše, jedina filozofkinja u tom razdoblju koja se spominje u pojedinim pregledima filozofije prosvjetiteljstva, Mary Wollstonecraft, objavila je 1792. godine, dakle na samom kraju prosvjetiteljske epohe spis pod znakovitim naslovom *Opravljanje prava žene s moralnim i političkim kritikama* (*A Vindication of the Rights of Woman with Structures on Moral and Political Subjects*). Imamo li u vidu taj podatak, slijedio bi jednoznačan zaključak da je prosvjetiteljstvo otvorilo (premda u posve marginalnom obliku) i proces koji će rezultirati – bar formalnim priznanjem – jednakopravnosti muškaraca i žena. Usp. Clau-

ke vlasti, slobode govora i religije¹⁶, kakve su među inima oblikovane u Lockeovim, Montesquieuovim i Rousseauovim spisima (da spomenemo samo tu trojicu najutjecajnijih filozofa te epohe), te potom zapisane i u temeljnim dokumentima američke i francuske revolucije¹⁷. Što se pak tiče druge varijante, ideje prosvjetiteljstva našle su svoju primjenu u praksi već spominjanoga prosvijećenoga apsolutizma, zasnovanoga na konceptu jake države kao branika protiv kaosa i anarhije, gdje su nositelji reformi, dakako, apsolutistički vladari, a provode ih državni aparati.

Afirmacija ideje razuma kao vrhunске i univerzalne kategorije omogućila je u razdoblju prosvjetiteljstva (zahvaljujući, dakako, razvitku znanosti i njezine tehničke primjene u sferi proizvodnje materijalnih dobara) silovito širenje ideja napretka i koncepta racionalnoga uređenja svijeta. Proces koji je u intenzivirajućoj mjeri započeo u razdoblju prosvjetiteljstva ireverzibilno je promijenio lice svijeta (ali i u podjednako mjeri i njegovo bitno ustrojstvo; nisu, uostalom, bez temelja upućivanja na to da se svijet kao svijet konstituira upravo u novovjekovlju, dakle u razdoblju središnjim momentom kojega se ima smatrati upravo epoha prosvjetiteljstva)¹⁸ te oblikovao pretpostavke za današnje procese svestrane globalizacije svijeta. U tom je smislu prosvjetiteljstvo najdublje ugrađeno u temelje našega današnjega svijeta.

A tomu valja dodati i sljedeće: i prednosti današnjega svijeta u odnosu na ranija vremena (dakako, ako takvih prednosti uopće i ima) i teškoće naše epohe organski su povezane s problemima koje prosvjetiteljstvo objelodanjuje. Hegel, čija je filozofija nezamisliva bez poimanja slobode koje je izgrađeno u prosvjetiteljstvu¹⁹, uočava teškoće prosvjetiteljske filozofije, uključujući i dezorijentiranost samoga (besadržajna i neograničena) pojma slobode, koji je u konačnici doveo do Robespierreova terora²⁰.

---

dia L. Johnson, *Equivocal Beings: Politics, Gender, and Sentimentality in the 1790s*, University of Chicago Press, Chicago 1995.

¹⁶ Usp. Matthias J. Fritsch, *Religiöse Toleranz im Zeitalter der Aufklärung*, Meiner, Hamburg 2004.

¹⁷ Usp. Pauline Maier, *American Scripture: Making the Declaration of Independence*, Knopf, New York 1997. te Stéphane Rials (ur.), *La déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, Hachette, Paris 1988.

¹⁸ U našoj je filozofiji tu ideju, prema kojoj se svijet u strogom smislu riječi uspostavlja tek u novovjekovlju, najsvjetlije razvio Milan Kangrga (usp. posebice njegovu za tu problematiku najznačajniju knjigu *Praksa-vrijeme-svijet*, Naprijed, Zagreb 1989).

¹⁹ Uvjerljivu argumentaciju u prilog te postavke recentno daje Jürgen Stolzenburg (usp. »Hegels Kritik der Aufklärung. Zum Kapitel: 'Der Kampf der Aufklärung mit dem Aberglauben' in der Phänomenologie des Geistes«, u: Wolfgang Hohgrebe (ur.), *Phänomen und Analyse. Grundbegriffe der Philosophie des 20. Jahrhunderts in Erinnerung an Hegels Phänomenologie des Geistes*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2008).

²⁰ Usp. G. W. F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1970., posebno str. 431–436.

Marx i Engels će pak, uz načelno pozitivno vrednovanje prosvjetiteljske filozofije, u *Njemačkoj ideologiji*, pozivajući se na Hegelovu prosudbu prosvjetiteljstva u *Fenomenologiji duha*, prema kojoj je teorija korisnosti konačan rezultat prosvjetiteljstva, jednim od bitnih učinaka prosvjetiteljstva proglasiti utilitarizam, koji idealiziraju čak i prosvjetitelji poput Holbacha i Helvétiusa²¹, da bi kasnije Engels um, na koji su se prosvjetitelji pozivali kao na jedini kriterij svega što jest, označio kao idealizirani razum, zbiljska istina kojega je sloboda vlasništva, a učinak razvijanje industrije na kapitalističkoj osnovi, koja sustavno proizvodi bijedu radnih masa kao uvjet opstanaka društva²².

No čini se da je najdalekosežnija kritika prosvjetiteljstva ona koju su dali Horkheimer i Adorno u svojoj *Dijalektici prosvjetiteljstva*. Uočavajući dvojaku narav prosvjetiteljstva, s jedne strane emancipatorsku, a s druge onu koju obilježava *instrumentalni um* (zapravo: instrumentalna racionalnost), usmjeren na ovladavanje i gospodarenje prirodom, koja se širi i na ovladavanje ljudima (unutarnjom prirodom), a nužno je vezana uz fenomen postvarenja, oni će napisati, kako to formulira jedan od njihovih istaknutijih učenika i nastavljča, »povijest sjaja i bijede prosvjetiteljstva«²³. Jedinstvo formalnoga i instrumentalnoga uma koje rađa dvoznačnošću prosvjetiteljstva (ali i modernoga doba općenito) ukorijenjeno je po njima u samoj naravi specifično zapadnjačke, na samoodržanje i na vladanje usmjerene racionalnosti. Težnja za ovladavanjem objektiviranom izvanjskom i reprimiranom unutarnjom prirodom nije plod prosvjetiteljstva, ona je ukorijenjena još u najdrevnijoj mitologiji Zapada; prosvjetiteljstvo je tu težnju samo dovelo do potencijala sveobuhvatna tehnologijski posredovanoga ozbiljenja, koje svoj vrhunac doživljava u pozitivizmu faktičkoga, učenju koje opstojeće društvene odnose prikazuje kao nužne, u potpunosti poništavajući individue u odnosu na ekonomijske snage. No Horkheimer i Adorno svojom radikalnom kritikom ne smjeraju likvidiranju prosvjetiteljstva, već njegovu oslobađanju od upletenosti u mreže slijepe vladavine²⁴. Njima su stoga strane ideje i strem-

²¹ Usp. Karl Marx–Friedrich Engels, »Die deutsche Ideologie«, u: *MEW*, t. 3, Dietz, Berlin 1958., posebno str. 394.

²² Usp. Friedrich Engels, »Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft«, u: *MEW*, t. 19, Dietz, Berlin 1962., posebno str. 192–193.

²³ Albrecht Wellmer, *Zur Dialektik der Moderne und Postmoderne. Vernunftkritik nach Adorno*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1985., str. 137.

²⁴ Usp. Max Horkheimer–Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, S. Fischer, Frankfurt/M. 1987., posebno str. 21.

ljenja različitih vrsta tzv. protuprosvjetiteljstva²⁵ (koje se nipošto ne smije svesti na iracionalizam ili čak i na običan opskurantizam²⁶).

Potkraj XX. stoljeća, na tragu svojih učitelja Horkheimera i Adorna, obranu prosvjetiteljstva od relativizacija i negacija, kojima su posebice skloni brojni predstavnici filozofijskoga postmodernizma, u intenzivnom je obliku nastavio Habermas, pri čemu on podvrgava kritici i Horkheimerovo i Adornovo stajalište, prema kojemu bi prosvjetiteljstvo predstavljalo jedan propao projekt. Nasuprot tome, prosvjetiteljstvo (koje Habermas imenuje *modernom*, podrazumijevajući pod tim pojmom tzv. širi pojam prosvjetiteljstva) predstavlja nedovršen i još uvijek aktualan projekt²⁷. Baštinu prosvjetiteljstva, važna sastavnica koje je kulturna i socijalna sekularizacija, on će potom afirmirati i u svojem poznatom dijalogu s Josefom Ratzingerom²⁸.

Zaključno, odgovor na pitanje je li prosvjetiteljstvo stvar prošlosti glasi: imajući u vidu da su i prosvjetiteljstvo i njegova protuslovlja najdublje ugrađeni u same temelje svijeta u kojemu živimo, slijedi da svako valjano istraživanje i preispitivanje relevantnih aspekata prosvjetiteljstva predstavlja – pod uvjetom da se ne svodi na puki filologizam ili pak na faktografiju reduciran (kvazi)historicism – doprinos uvidima u strukturanost i perspektive naše epohe. Radovi koji su sabrani u ovom dijelu tematskoga broja – u mjeri svoje vrsnoće – dokazuju stupanj opravdanosti te prosudbe.

---

²⁵ O pojmu protuprosvjetiteljstva i o historiji tendencije koja se njime označava usp. Jochen Schmidt (ur.), *Aufklärung und die Gegenklärung in der europäischen Literatur, Philosophie und Politik von der Antike bis zur Gegenwart*, WBG, Darmstadt 1989. Zanimljivo je da ima autora koji protuprosvjetiteljske tendencije vide u okviru same središnje srži prosvjetiteljstva, pa će tako Graeme Garrard – i to ne bez ozbiljne argumentacije – proglasiti Rousseaua ocem protuprosvjetiteljskoga mišljenja (usp. *Rousseau's Counter-Enlightenment. A Republican Critique of the Philosophers*, SUNY, Albany 2003).

²⁶ Zastupnikom protuprosvjetiteljstva smatra se primjerice i Michel Foucault, koji bit »uma« francuskoga prosvjetiteljstva vidi u sveobuhvatnoj normativizaciji i regulaciji (usp. *Histoire de la folie à l'âge classique. Folie et déraison*, Gallimard, Paris 1976).

²⁷ Usp. Jürgen Habermas, *Die Moderne – Ein unvollendetes Projekt. Philosophisch-politische Aufsätze*, Reclam, Leipzig 1990.

²⁸ Usp. Jürgen Habermas–Josef Ratzinger, *Dialektik der Säkularisierung. Über Vernunft und Religion*, Herder, Freiburg/B. 2007.